

O‘ZBEKNING TURKMAN-YUZ ELI VA UNING O‘RGANILISH TARIXI

Umarov Anvar Shuxratovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

komarovanvar88@gmail.com

ANNOTATSIYA. Maqolada XIX asr oхири va XX asr бошларида о‘rta Zarafshon хавзasi Samarqand, Nurota, Qo‘shrabod va unga tutash qishloqlardagi “O‘zbek turkmanlari”, “Nurota turkmanlari” va “turkman-yuz eli” urug‘lari deb hisoblaydigan qishloq aholisining o‘rganilishi tarixi to‘g‘risida.

Tayanch so‘z: O‘g‘uz, o‘g‘, qabila, urug, “o‘z”, “O‘zbek-turkmanlari”, “Nurota turkmanlari”, “olti ota qozoyoqli” va “besh ota mang‘ishlov”, “24 ota turkmanlilar”, Oqman va Qoramон, el-xalq, qabila, qozoyoqli, oytamg‘ali, qo‘shamg‘ali.

АННОТАЦИЯ. В статье речь идет об изучении родов, считающих себя «узбеко-туркменами», «нурота-туркменами» и «туркменами-юзели» в Самарканде, Нуроте, Кошрободе и соседних селах среднего Зерафшанского бассейна в конце XIX- начале XX вв.

Ключевие слова: Огуз, ох, племя, род, "свой", «Узбеки-туркмены», «Туркмены Нуроты», «шесть отцов казахов» и «пять отцов Мангышлова», «24 отца туркмен», Акман и Карамон, Эль-Хальк, Племя, Козойов, Ойтамгали, Коштамгли.

ABSTRACT. The article deals with the study of clans that consider themselves “Uzbek-Turkmen”, “Nurota-Turkmen” and “Turkman-Yuzeli” in Samarkand, Nurota, Koshrobod and neighboring villages of the middle Zerafshan basin at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries.

Keywords. Oguz, ogh, tribe, clan, "own", "Uzbek-Turkmens," "Nurota Turkmens," "six ancestors of Qozoyoqli" and "five ancestors of Mangishlov," "24 ancestors of Turkmens," Akman and Karamon, people, tribe, Qozoyoqli, Oytamghali, Qoshtamghali.

Kirish. Arab geografi Ibn Xavqal (X asr) ma‘lumotlariga qaraganda, islom dinini qabul qilgan mingga yaqin turk oilasi sharqdan Farob, Kenjit va Shosh orasidagi hududga, ya‘ni hozirgi Chimkentning janubi-g‘arbiga ko‘chib kelganlar. O‘g‘uz – o‘g‘ – qabila – urug‘ ma‘nosini anglatgan, “o‘z” esa qo‘shimchadir. O‘g‘uzlar ittifoqi IX asrning oxiri – X asr boshlarida Orol va Kaspiy dengizlari bo‘ylarida shakllanadi. Sirdaryo etaklarida poytaxti Yangikent bo‘lgan O‘g‘uzlar davlati X

asrda tashkil topadi. Ammo ko'p o'tmay ular qipchoqlar tomonidan tor-mor etilib, bir qismi g'arbga rus dashtlariga borib joylashadi. O'g'uzlarning boshqa qismi saljuqiylar boshchiligida hozirgi Turkmaniston, Orol dengizining shimolida joylashib qoladilar. Yozma manbalarda qayd etilishicha, o'g'uzlarning islom dinini qabul qilganlari mahalliy aholi bilan aralashib ketgan qismi turkmanlar deb atalgan. Mahmud Qoshg'ariy (XI asr), Ibn al Asir (XI asr), Rashididdin (XIII-XIV asrlar), Abulg'ozixon (XVII asr)ning xabar berishicha, o'g'uzlar 22 yoki 24 qabiladan iborat bo'lgan. Sirdaryoning quyi oqimi, Orol dengizining shimolida barpo bo'lgan O'g'uz davlatining yabg'usi Saljuqbek Saljuqiylar sulolasining asoschisi bo'lgan. Ibn al Asirning yozishicha, u uzoq umr ko'rib, 107 yoshida dunyodan ko'z yumadi¹.

Saljuqbek dastlab Yangikent yabg'ulari xizmatiga kirgan. Lekin ular bilan murosqa qila olmay, Sirdaryoning quyi chap sohilidagi Jand hokimi bilan yaqinlashadi. Jand hokimi Shohmalik bilan ham kelisha olmagach, Nurota tog'lariga ko'chgan. Somoniy hukmdorlari o'g'uzlarga Nurota dasht yaylovlarida yashashga izn beradi. Nurota o'g'uzlarining bir qismi qolib, qolganlari Amudaryodan o'tib, hozirgi Turkmaniston hududiga borib joylashadilar. Zarafshon vodiysi va Nurota tog'etaklarida o'g'uz saljuqlar avvaldan yashagan. Ular ilk bor VIII-IX asrlarda shu hududga kelib o'rinishganlar. X asr davomida ularning soni birmuncha ko'paygan. O'g'uz saljuqiylarning katta qismi XI asrning birinchi choragida Xurosonga ko'chgan bo'lsada, ularning bir qismi Nurota tog'oldi tumanlarida qolib, o'zbek qabilalari bilan aralashib ketgan². Qizilqumdan janubda cho'l va dashtlar vohalar bilan aralash joylashib, ularning asosiy aholisi Dashti Qipchoqdan chiqqan yarim ko'chmanchi turmush tarziga o'tgan o'zbek urug'-qabilalari bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbeklar tarkibidagi turkman-yuz eli Nurota turkmanlari tarixini ilmiy jixatdan o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan, V.V.Raddov, A.D.Grebenkin, A.Xoroshxinlar boshlab berdilar.

Nurota bekligida yashagan turkmanlar haqida ilk bor nemis olimi turkshunos V.V.Radlov 1868 yili yozgan³. V.V.Radlov Nurota torligidagi Qoratog' tizmasining janubi-g'arbiy etaklarida joylashgan Oqchop qishlog'idan boshlab, sharqqa tomon safar qilib, to Qoraabdal qishlog'igacha bo'lgan qariyib 100-150 kilometrlik masofada joylashgan qishloqlarning etnik tarkibi, xo'jaligi, sug'orish tizimi va qishloqlarga olib boruvchi yo'llarni o'rgandi. V.V.Radlovning fikricha, Buxoro

¹ Ибн ал Асир. Ал Комил фит-тарих. Т. 1. –М., 1973. С. 52-76.

² Эшов Б., Адиллов А. Ўзбекистон тарихи. 303 б; Истахри ВСА, III, с. 286; Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. –Тошкент: Шарқ, 1999. 95 б.

³ Радлов В.В. Из Сибири. О населении Зерафшанской долины. –М., 1989, с. 162-166.

amirligi xududiga kiruvchi Nurota bekligida yashovchi va uzini turkman deb atovchi gurux; uchta katta uruqqa- Qozoyoqli, qonjig‘ali, bo‘gajiliga bo‘linadi va ular Zarafshon voxasidagi boshqa axoli singari o‘troq yashaydilar⁴.

V.V. Radlovning Nurota tog‘ oldi qishloqlariga qalغان bu safari 1868 yilda Zarafshon voxasining bir qismi Samarkand shaxri bilan birgalikda Rossiya imperiyasi boshqaruviga o‘tgach yuz bergan va bu xudud Zarafshon okrugi deb atalgan.

Shu okrugining Kattaqo‘rg‘on uyezdida yashovchi turkmanlarning ba‘zi qabila va urug‘larini A.D.Grebenkin 1872 yilda Moskvada nashr qilingan maxsus to‘plamda «Rus Turkistonidagi o‘zbeklar» nomli makolasida (aniqrog‘i xisobotida) bayon qiladi. Bunda o‘zbekning Kattaqo‘rg‘on uyezdida yashovchi va o‘zlarini turkman deb atovchi el tarkibidagi bo‘gajali qabilasi o‘rda, yastovon, chisg‘osh, ko‘ztamg‘ali, jilontamg‘ali, jomonturkman, jodir urug‘laridan, qonjig‘ali qabilasi iyitbo‘rboy, qiyqim qabilasidan, oytamg‘ali qabilasidan to‘por va sart urug‘laridan tashkil topgan. Qozoyoqli qabilasining tarkibiga qizil-jodraq urug‘ini kiritib, bu urug‘ning qorakisa, boroq, chitmas, qo‘shamg‘ali nomli to‘rtta tarmoq uruq (mayda uruq)qa bo‘linishini ko‘rsatgan⁵.

V.V. Radlov, A.D.Grebenkinlar bilan deyarli bir davrda Turkistonga kelib, o‘zbekning turkman-yuz elini etnografik jixatdan o‘rgangan tadqiqotchilardan yana biri A.Xoroshxindir. U 1876 bilda Nurota tizma tog‘ining shimoliy-sharqiy yonbag‘irlarida yashovchi va o‘zlarini turkman deb atovchi aholining airim urug‘lari haqida qisqa ma‘lumotlar yozib qoldirgan. Bu ma‘lumotlar ichida turkmanlarning XII asr o‘rtalarida Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idan, kozirgi Turkiston shaxri atrofidan ko‘chib kelish sabablarini bildiruvchi qiziq bir tarixiy rivoyat xam bor.

Unda aytilishicha, XII asr o‘rtalarida turkmanlarga og‘a-ini Oqmon va Qoramondar biylik qilgan. Ular Turkiston (Yassi) tog‘ atrofida chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lib ko‘chib yurishgan. Birok, tariqat pirlaridan biri bo‘lgan Qul Xo‘ja Axmad Yassaviy bilan ular o‘rtasida o‘g‘irlangan ot tufayli nizo chiqqach, turkman elining biylari Oqman va Qoramondar Turkistonni tashlab Kaspiy buyidagi Bolqon torligiga

⁴ Радлов В.В. Средняя Зерафшанская долина // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Т. 6. СПб, 1880. С. 3,9, 51, 55, 63, 64.

⁵ Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Зеравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. V. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. М., 1872// узбеки русский туркестан сборник изданный по поводу политической выставки. Вып. V М., 1872. С. 105-108.

ko'chishga majbur bo'lgan. Ularning ko'chish yo'li Movaraunnaxr orqali o'tgan bo'lib, Nurota tog'ligidan o'tishda ularning bir qismi bu yerlarda kolib ketadi⁶.

Muhokama va natijalar. O'zbek-turkmanlar XX asrning o'rtalarigacha qishloqlarda yashab, 2 ta yirik urug'-jamoaga "olti ota qozoyoqli" va "besh ota mang'ishlov"ga bo'lingan. Olti ota qozoyoqlilar: oytamg'ali, qo'shtamg'ali, qonjig'ali, bo'g'ajili, qozoyoqlilarga bo'lingan. Ularning har biri yana 6 tadan kichik urug'-jamoalariga bo'linib "24 ota turkmanlilar" deb ataladi.

Ikkinchi etnik guruhga kirgan urug'-jamoadagilar "besh ota mang'ishlov"lar "chilikli", "qunish", "anna", "sirtsuluv", "qizil", "bog'ojat" qavmlariga bo'lingan. Ular aksari Nurota tog'lari atro-fidagi Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Qo'rg'on, Pchot, Ajrim, Pangot, Qovunchi, Zarband, Oqtapa, Maydonsoy va yana ko'plab qishloqlarda yashaydilar. "Olti ota qozoyoqli"lar yoki tamg'ali turkmanlar Nurota vohasining janubi-g'arbiy qismidan to Qo'ytoshgacha, Quvkalla, Garasha, Xo'rob, Ilonli, Qorabdal, Nakrut, Eshmoqsoq, Gulchambar, Bolg'ali, Jarbuloq, Ko'sa, Chag'ishmon (Sag'ishmon), G'ujumsoy, Safarota va yana boshqa qishloqlarda joylashganlar⁷.

Turkman-yuzlar har biri sakkiztadan urug' jamoaga bo'lingan. Vaxtamg'alilar: qozoyoqli, ko'ztamg'ali, kesovli, bolg'ali, qozoq, jariqbosh, alifli, botesh, jilontamg'alilar, potas, qarg'a, yurga (yurchi), egachi, boloxo'r, ko'sa, taroqli, yas (yassi) urug' jamoalarini tashkil etgan⁸.

Etnolog F.Tolipovning yozishicha, 1976 yili Sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasining N.N.Mikluxo-Maklay nomidagi antropologiya va etnografiya instituti, Turkmaniston FAning Sh.Botirov nomidagi tarix instituti bilan hamkorlikda Nurota o'zbek-turkmanlarining etnogenezi va antropologik (irqiy) tipini aniqlash maqsadida maxsus ekspeditsiya uyushtiradi. Ekspeditsiya a'zolarining asosiy qismi Nurota turkmanlari dastlab o'troqlashgan: Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Navkat qishloqlarida, shuningdek, Oqtosh-Chashma qishlog'i ("G'azg'on" davlat xo'jaligida) bo'ladilar. Kichikroq guruh tog'ning janubi va janubi-sharqida joylashgan Quvkalla hamda Garasha qishloqlarida yashaydigan o'zbek-turkmanlar orasida tadqiqotlar olib boradi.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Nurota turkmanlari Kaspiybo'yi turkmanlari bilan etnogenetik jihatdan yagona ildizga ega bo'lishlari bilan birga, ularning yuz, tana

⁶ Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. СПб, 1876. С. 246,399, 519.

⁷ Мусаев Н. Нурота тоғлари ёнбағирлари аҳолиснинг этник таркибига оид баъзи мулохазалар. // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар Т., 2005. 71-бет.

⁸ Дала этнографик маълумотлар. Кўшробод тумани 2023 й.

tuzilishlari, hatto, tishlarining tuzilishlarida ham o‘xshashlik ko‘zga tashlanishi ta’kidlangan. Har ikki hudud aholisi tanasining rangi, yuz va ko‘z tuzilishidagi hozirgi antropologik farqlar va o‘zgarishlariga esa uzoq yillar mobaynidagi tabiiy-geografik muhit hamda iqlimning ta’siri katta bo‘lganligi olimlar tomonidan qayd etildi.

Garasha qishlog‘ida o‘zbek-turkman-larining “bo‘g‘ajili” etnik jamoasi tarkibidagi: “jovbosar”, “buzoq”, “mexoyam”, “qozoq”, “girra” urug‘lari yashaydi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu etnik jamoalar ajdodlari dastlab Nurota tog‘ tizmasining markaziy qismida, ya’ni Oqtepa, Qo‘shrabot, Jo‘sh qishloqlarida yashashgan.

O‘zbek-turkmanlarini Garasha qishlog‘iga kelib joylashishi borasida ikki xil fikr mavjud: birinchisi – o‘zbek-turkmanlar tabiiy sharoiti qulay keng yaylovlar, suv manbalari ilinjida uzoq muddat mobaynida, bosqichma-bosqich ko‘chib kelib joylashganlar. Ikkinchisi – qishloqdagi xo‘jalar tashqi dushmanlar – yovdan himoya qilish uchun o‘zbek-turkmanlarini Oqtepa, Qo‘shrabotdan maxsus ko‘chirib keltirganlar.

Dastlab qishloq hududiga qo‘shramg‘ali va oytamg‘ali urug‘ vakillari kelib o‘rnashgan. Ular ma’lum vaqt yashaganlaridan so‘ng Qorabdal qishlog‘iga ko‘chib o‘tadilar. Ma’lumotlarga qaraganda, o‘zbek-turkmanlarini Garashadan Qorabdalga ko‘chib o‘tishlariga eshonlar va o‘zbek-turkmanlar o‘rtasidagi kelishmovchilik sabab bo‘lgan. Oqtepa, Qo‘shrabot va Quvkalladan bekkig‘alilar: jovbosar, buzov, girra, qozoq mexoyam, jingichka urug‘lari vakillari Garashaga kelib joylashgan. Ko‘chishga sabab aholi sonining o‘sishi, yaylov va suv manbalari uchun kurashning kuchayishi, etnik mojarolar bo‘lgani ehtimol⁹.

Podsho Rossiyasi (Chor Rossiyasi) davrida Turkistonga yuborilgan rus tadqiqotchilaridan yana biri M.S.Andreyev bo‘lib, u 1916 yilda Nurota tumaniga, uniig shimoli-sharqiy hamda shimol (terskay) tomonidagi qishloqlarga safar qilgan. Safardan maqsad — o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan qishloqlarni, aholi sonini, soylarni, kechuvlarni, yo‘llarni, buloq suvlarini geografik kartaga tushurish, aholining etnik tarkibini, guruxlarga bo‘linishini aniqlash edi va bu uning xisobotlarida qayt etilgan¹⁰. 1917 yildan keyin ko‘p o‘tmasdan Turkistonga M.S.Andreyev va I.I.Zarubinlar yuborildi. Bular oldiga xam Turkiston xalqlarini etnik-o‘zaro yaqinlik, lingvistik, tildagi tafovutlarva madaniy jixatdan o‘rganish maqsad qilingan edi.

⁹ Толипов Ф. Мозийга бўйлашган маскан. –Т.: Ниҳол. 2008. 18-20 б.

¹⁰ Андреев М.С. Из поездки в 1916 г. в Нуратинские горы и прилегающую к ним часть Кызыл-Кумов-Восток. №1(5). Ташкент. 1923. С-12.

Nurota-turkmanlarni ilk tadqiq etilishi 1921 yili etnolog M.S. Andreyev tomonidan tashkil qilingan Samarqand ekspeditsiyasi doirasida boshlangan. Olim o'z hisobotida Samarqand viloyatida yashagan turkmanlar o'zbeklarning ta'siriga shunchalik kuchli uchraganki, ular o'zlarini o'zbek qabilalaridan biri deb hisoblashadi, deb yozadi. Ayni paytda turkmanlarni o'zbeklardan jismoniy xususiyatlari, shevalari, xoli gilam to'qishlari bilan farqlanishlariga ham e'tibor qaratadi¹¹.

Xulosa. Turkistonni o'rganish bo'yicha yuborilganlar orasida M.S.Andreyev va I.I.Zarubinlar xam bor edi. M.S.Andreyev 1921 yilda Samarkand viloyatiga safar qilgan va o'zlarini o'zbekning turkman elidanmiz deb hisoblovchi axolining qishloqlarini borib ko'rib, ularning qanday urug'larga mansub ekanligini yozib qoldirgan¹².

I. I. Zarubin xam Samarqand viloyatining aholisi, ularning soni, etnik tarkibi, xar bir etnik guruxlarning tarqalish chegaralarini aniqlash maqsadida 1920-1924 yillarda Samarkand viloyatida olib borgan ilmiy tekishrish ishlarining xisoboti 1926 yilda kitob bo'lib nashrdan chiqdi. U o'zining ushbu asarida, o'zbekning turkman elini o'rgangan boshqa tadqiqotchilar orasida birinchi bo'lib, o'zbek turkmaniga nisbatan «nurota turkmani» atamasini qo'llaydi¹³. Bu atamani hozirgi Nurota tumani Sintob qishlog'ida yashovchi turkmanlarga nisbatap ishlatgan. Nurota turkmanlari o'zbeklarga til va turmush tarzi jixatidan yaqin bo'lsa-da, aslida mutloqa mustaqil etnografik guruxdir degan xulosaga kelgan.

Shunday qilib, tadqiqotchilar o'zbek turkmanining urug'lari, ularning tili, shevasi, urf-odatlar, tarqalish chegaralari, qishloqlari, shu qishloqlarga olib boradigan yullar, kechuvlar, suvlar, buloqlar, xo'jalik hayoti xaqidagi ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Garchi bular Turkistonni bo'lib, parchalab tashlash, ma'muriy topshiriqni bajarish, xisobot uchun to'plangan ma'lumotlar bo'lsa-da, biroq fan uchun o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Unda, nurota turkmanlarining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi etnik tarkibi qisman bo'lsa-da, o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ибн ал Асир. Ал Комил фит-тарих. Т. 1. –М., 1973.

¹¹ Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г. – ИтогГО, т. XVII, 1924.

¹² Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 (Доложено в заседании Турк. отд. Р.Г.О. 27/1 - 1922 г.) с. 125-126.

¹³Зарубин И.И. Население Самаркандской области, его численность, этнографический состав и территориальное распределение // Тр. Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран. Л., 1926. Вып. 10. С.16-18.

2. Андреев М.С. Из поездки в 1916 г. в Нуратинские горы и прилегающую к ним часть Кзыл-Кумов-Восток. №1(5). Ташкент. 1923.
3. Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г. – ИтогГО, т. XVII, 1924.
4. Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Заравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. V. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. М., 1872 // узбеки русский туркестан сборник изданный по поводу политической выставки. Вып. V М., 1872.
5. Зарубин И.И. Население Самаркандской области, его численность, этнографический состав и территориальное распределение // Тр. Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран. Л., 1926. Вып. 10.
6. Мошкова В.Г. Некоторые общие сведения о родопленном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института археологии и этнографии. М. 1950. Вып.2.
7. Мусаев Н. Нурота тоғлари ёнбағирлари аҳолисининг этник таркибига оид баъзи мулохазалар. // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар Т., 2005.
8. Радлов В.В. Из Сибири. О населении Зерафшанской долины. –М., 1989,
9. Толипов Ф. Мозийга бўйлашган маскан. –Т.: Ниҳол. 2008.
10. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. СПб, 1876.
11. Шониёзов К.Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. –Тошкент: Шарқ, 1999. 95 б.
12. Дала этнографик маълумотлар. Қўшробод тумани 2023 й.